KEVERSLAKKEN IN DE KUNST

C.J.H.M. Tax

Chitons in Art.

Though molluscs have inspired art from Palaeolithic times to the present, chitons have mostly gone unnoticed by both artists and collectors. Attention may be drawn, however, to two representations of chitons originating in the western hemisphere, one from pre-contact Mexico, the other from Easter Island (Rapa Nui). The Mexican example dates from 700-900 AD and was discovered at a Maya-influenced site in the Puebla-Tlaxcala-Basin called Cacaxtla, where well-preserved murals were found displaying warriors in jaguar and eagle costumes. These figures are surrounded by ornamental borders crowded with aquatic animals, including snakes, turtles and different kinds of shells (inhabited by mammal-like creatures with legs). Dispersed among them are nine oval organisms that can only be interpreted as chitons, although the eight valves of the shell have been reduced to a maximum of four.

The example from Easter Island is even more impressive because of its size (14.7 cm) and its wealth of detail. It was acquired by the Ethnographic Museum in Oslo in 1875 and definitely represents a chiton, carved from wood. It has, however, thirteen segments instead of eight, and therefore lacks the extraordinary realism displayed by two other artefacts from Easter Island in the shape of an octopus and a turtle. All three objects were apparently used as pendants, but only the chiton retains its cord made of human hair.

Of course chitons were not unknown in Europe, but they do not seem to be depicted before the turn of the 17th to the 18th century. Rumphius includes one in his *Ambonese Curiosity Cabinet* and both Levinus Vincent (1658-1727) and Albertus Seba (1665-1736) were in possession of some specimens, although in Seba's *Thesaurus* they were illustrated in the rather curious company of some snakes and not among the innumerable molluscan species where they rightfully belong. In the 19th century a three-dimensional chiton was incorporated in a large French dish in the style of Bernard Palissy that featured many other shells and a number of lizards, amphibians and a snake as well.

Door de eeuwen heen zijn weekdieren een belangrijke inspiratiebron geweest voor kunstenaars van iedere mogelijke denominatie: architecten, schilders, mozaiekwerkers, beeldhouwers, goud- en zilversmeden, pottenbakkers, glazeniers en zelfs meubelmakers. Van de afzonderlijke klassen hebben de koppotigen (Cephalopoda), buikpotigen (Gastropoda) en tweekleppigen (Bivalvia) voortdurend in het middelpunt van de belangstelling gestaan. Daarentegen lijken de andere groepen nogal stiefmoederlijk te zijn behandeld. Van hen komen de stoottandjes (Scaphopoda) er nog het beste vanaf, aangezien zij regelmatig verwerkt zijn in de sieraden en kleding van diverse natuurvolken en zelfs ook een enkele keer zijn afgebeeld op schilderijen van Europese oorsprong. Daarnaast is het ontbreken van Monoplacophora uiteraard eenvoudig te verklaren uit het feit, dat de zeldzame levende vertegenwoordigers van deze groep pas in de twintigste eeuw werden ontdekt, terwijl de wormachtige Aplacophora nauwelijks of geen bekendheid genieten buiten de directe kring van malacologen en ook niet bepaald inspirerende onderwerpen vormen voor een zichzelf respecterende kunstenaar.

Desalniettemin is het met enige verbazing, dat men moet constateren dat ook de laatste groep weekdieren, de Polyplacophora of keverslakken, nauwelijks sporen heeft nagelaten in de kunstgeschiedenis. Hoewel de keverslakken over de gehele wereld verbreid zijn en ook aan onze kusten voorkomen, lijken zij in Europa weinig aandacht te hebben getrokken. De belangrijkste kunstuitingen die keverslakken tot onderwerp hebben zijn dan ook afkomstig van het westelijk halfrond. Eén ervan treft men aan in de Pre-Columbiaanse kunst van Mexico, de andere in de kunst, de andere het mysterieuze Paaseiland (Rapa Nui), dat wonderlijk genoeg bijna op dezelfde lengtegraad ligt, circa 3600 km ten westen van het Chileense vasteland (109° 26' 14" WL, 27° 09' 30" ZB).

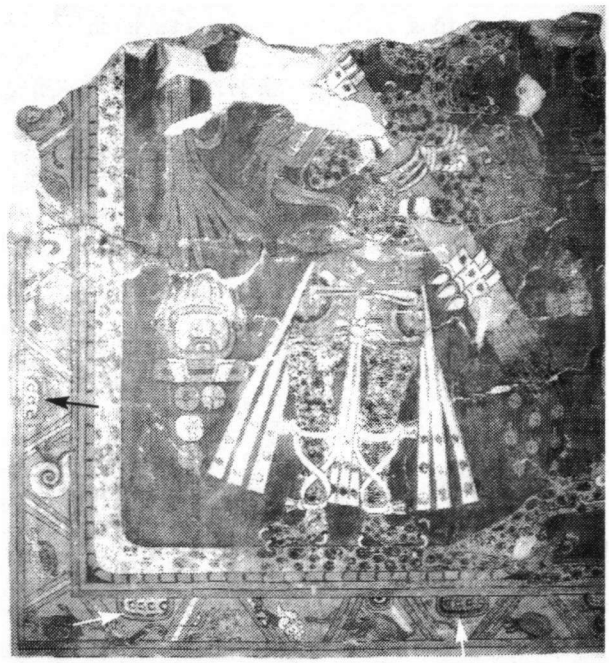

Fig. 1. Wandschildering omgeven door een ornamentale band met verschillende diersoorten. Pijlen wijzen naar drie keverslakken.

Het Mexicaanse voorbeeld dateert uit de periode tussen 700 en 900 n. Chr. en kan bezichtigd worden in Cacaxtla, een in 1975 ontdekte archeologische site in het westelijke deel van het Puebla- Tlaxcala-bekken, waar uitzonderlijk gave wandschilderingen werden aangetroffen van met jaguarvellen en -klauwen respectievelijk veren en adelaarsklauwen uitgedoste krijgers. Deze figuren zijn omgeven door ornamentele banden waarin naast een enkele krab talrijke waterslangen, schildpadden en schelpdragende dieren zijn ondergebracht (fig. 1). De laatste benaming dient men uiterst letterlijk te nemen. Hoewel de schelpen toebehoren aan duidelijk herkenbare soorten gastropoden (*Oliva por-*

phyria, Astraea undosa en *Latirus tumens*), worden zij bewoond door zoogdierachtige beestjes met één, twee of drie zichtbare pootjes. Tussen deze wezens bevinden zich echter nog negen organismen, die uitsluitend geduid kunnen worden als keverslakken. In zes gevallen is alleen één van de korte uiteinden zichtbaar, maar de resterende drie exemplaren zijn in lengterichting afgebeeld. Hoewel deze exemplaren slechts uit drie of vier segmenten bestaan, laten de omringende gordel en de vorm van de segmenten geen enkele twijfel toe ten aanzien van de voorgestelde identificatie. Keverslakken, in dit geval vermoedelijk behorend tot het geslacht *Chiton*, blijken in deze sterk door de Maya's beïnvloede cultuur geen onbekende grootheden te zijn geweest.

Nog indrukwekkender dan de Mexicaanse voorbeelden is het artefact van het Paaseiland (fig. 2), dat in 1871 werd verworven door het Etnografisk Museum te Oslo. Het betreft hier een uit hout gesneden keverslak van 14.7 cm lengte bij een breedte van 7.7 cm en een dikte van 2.3 cm. Het dier is zeer realistisch weergegeven met de gordel die de schelpsegmenten bij elkaar houdt, maar vertoont toch één redelijk ernstige tekortkoming. In plaats van acht segmenten heeft de door een kunstzinnig begaafde, maar op natuurhistorisch gebied minder oplettende nazaat van de beeldhouwers van de kolossale *moai* gecreëerde keverslak maar liefst dertien segmenten. De mate van natuurgetrouwheid blijft zodoende iets achter bij twee nagenoeg contemporaine houtsnijwerken in de vorm van een octopus (Wenen, Museum für Völkerkunde) en een schildpad (Cambridge [Mass.], Peabody Museum of Archaeology and Ethnology). Alle drie de objecten schijnen bedoeld te zijn geweest als hangers, maar alleen bij de keverslak is het oorspronkelijke uit mensenhaar gevlochten koord bewaard gebleven.

Keverslakken waren uiteraard bekend in het Europese wetenschappelijke milieu, maar verwijzingen naar de groep zijn opmerkelijk schaars. Dit blijkt alleen al uit het feit dat Georg Everard Rumphius in zijn *Amboinsche Rariteitkamer* slechts één exemplaar van deze groep afbeeldt (plaat X [folio 18, onder het nummer 4]), te midden van een grote verscheidenheid aan schaaldieren (Crustacea), die ook de onmiddellijk voorafgaande en volgende platen domineren (fig. 3). Desondanks blijken de diertjes in bepaalde verzamelingen uit die tijd niet volledig te hebben ontbroken. Blijkens een afbeelding (fig. 4) in zowel het *Wondertooneel der Nature* (Amsterdam 1706) als de *Elenchus Tabularum plnacothecarum atque nonnullorum cimeliorum in gazophylaccio* (Haarlem 1719) waren exemplaren aanwezig in de bijzonder uitgebreide en gevarieerde collectie van de rijke damasthandelaar Levinus Vincent (Amsterdam 1658-Haarlem 1727), die door buitenlandse

Fig. 2. Artefact van het Paaseiland, in 1871 verworven door het Etnografisk Museum te Oslo. Het betreft hier een uit hout gesneden keverslak 14.7 x 7.7 x 2.3 cm. Het koord is gevlochten uit mensenhaar.

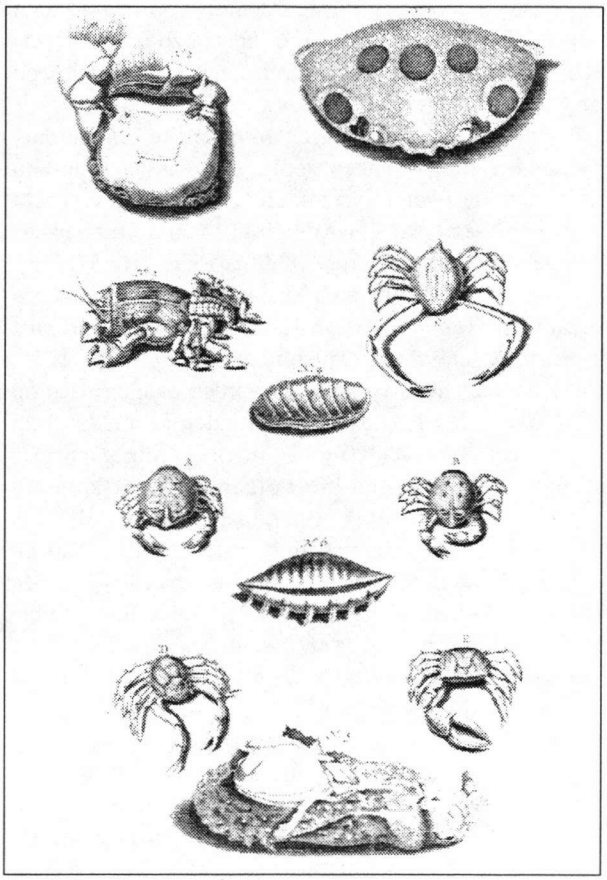

Fig. 3. Plaat X uit de *Amboinsche Rariteitkamer* van Georg Everard Rumphius. Eén keverslak tussen schaaldieren.

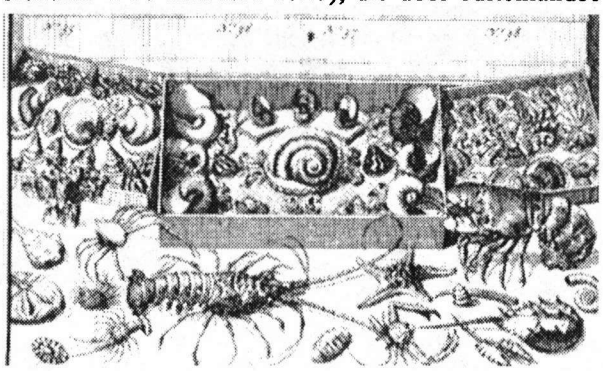

Fig. 4. Afbeelding van een deel van de collectie van Levinus Vincent. Midden voor een keverslak.

vorsten, vooraanstaande geleerden en vooral ook door duizenden nieuwsgierigen met een bezoek werd vereerd. Enkele exemplaren bleven zelfs bewaard in één van de laden uit een 18de-eeuws schelpenkabinet, die zich thans in het Zoölogisch Museum te Amsterdam bevinden. Chitons blijken voorts ook aanwezig te zijn geweest in de tweede verzameling (de eerste verkocht hij in 1717 aan tsaar Peter de Grote) van de te Amsterdam gevestigde apotheker Albertus Seba (1665-1736). In de uit vier lijvige delen bestaande catalogus van deze verzameling [*Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio* ...(Amsterdam 1734, 1735, 1758, 1765)] kunnen de keverslakken worden aangetroffen op plaat 61 van het tweede deel (vriendelijke mededeling van de heer H. Strack) (fig. 5), merkwaardig genoeg te midden van 2 slangen die volgens Seba afkomstig waren uit respectievelijk Amerika en Ceylon. Eén exemplaar is zelfs geplaatst binnen de kronkels van de eerste slang. Van de vijf chitons (genummerd 3-7) lijken er drie uitsluitend te bestaan uit de acht scharnierende schelpplaten en deze vertonen dan ook een duidelijke welving. De beide andere exemplaren zijn daarentegen in hun volledigheid geconserveerd, compleet met het perinotum, de gespierde zoom van mantelweefsel die de acht schelpplaten bijeenhoudt. Het kleine aantal steekt uitermate schril af bij de grote deelverzamelingen van andere (week)diergroepen, in het bijzonder de gastropoden, maar dit past in het tijdsbeeld zoals dit eerder in deze alinea werd geschetst.

In de tweede helft van de negentiende eeuw doet de chiton eindelijk zijn intrede in de Europese toegepaste kunst, en wel op een grote ovale schaal (lengte: 66.0 cm) die vervaardigd en gesigneerd werd door de Fransman Georges Pull (1810-1889). De signatuur toont aan, dat de schaal na 1859 werd gemaakt, omdat Pull pas in dat jaar ertoe overging zijn producten van zijn naam te voorzien. Pull was een imitator van de beroemde 16de eeuwse Franse ceramist Bemard Palissy (1510-1590), die veel van zijn werken versierde met uiterst natuurgetrouwe afgietsels van allerhande dieren en planten, die vervolgens met glazuur werden afgedekt. De schotel van Pull is een uitstekend voorbeeld van deze bijzondere stijl. Het centrale element wordt gevormd door een ringslang, waaromheen verschillende vissen (onder andere een baars en een snoek), een schildpad, een kreeft en een groot aantal schelpen zijn gegroepeerd, terwijl de rand van de schaal bezet is met drie hagedissen, twee kikkers, bladeren en nogmaals een groot aantal schelpen. De keverslak bevindt zich te midden van deze laatste groep. Men kan dit artistieke hoogstandje thans bewonderen in het Musée National de Céramique te Sèvres bij Parijs (MNC 10481).

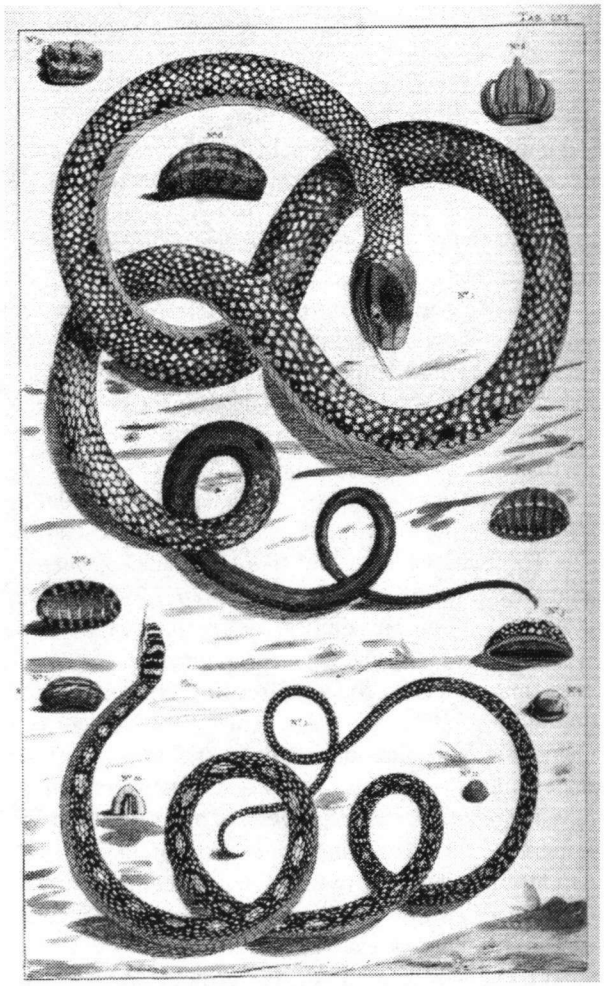

Fig. 5. Keverslakken te midden van slangen op plaat LXI van volume 2 van *Locupletissimae rerum naturalium thesauri accurata descriptio* door Albertus Seba, 1735.

Literatuur:

AMICO, Leonard N., 1996. *Bernard Palissy.In Search of Earthly Paradise*. Paris & New York.

BEEKMAN, E.M., 1999. *The Ambonese Curiosity Cabinet. Georgius Everhardus Rumphius*. New Haven & London.

BERGVELT, Ellinoor & Renée KISTEMAKER (hoofdred.), 1992. *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle & Amsterdam.

Geheimnisvolle Kultur der Osterinsel. Schätze aus dem Land des Hotu Matua, Augsburg 1993

PREM, Hanns J. & Ursula DYCKERHOFF, 1987. *Het oude Mexico. Geschiedenis en cultuur van de volken van Meso-Amerika*. Houten.

SEBA, Albertus, 2001. *Cabinet of Natural Curiosities*. Keulen.

Adres van de auteur:
Kempkeshoeve 55
5262 NV Vught